

Z. VARGA Zoltán

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék
Pécs, Magyarország
z.varga.zoltan@gmail.com

Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet
Budapest, Magyarország
z.varga.zoltan@btk.mta.hu

ÖNMAGUNKNAK LENNI A KÖZTESSÉGBEN: KARÁTSON ENDRE: *OTTHONOK I–II.*¹

*Kulturális önazonosság, történelmi trauma és személyes élettörténet
közép-európai emigránsok önéletrajzaiban*

Being Ourselves in the In-Betweenness:
André Karátson's *Homes I–II.*

*Cultural identity, historical trauma and life writing in central european
exiled intellectuals' autobiographies*

Biti svoj u međuprostoru: Endre Karačon:
Otthonok I–II.

*Kulturana samospoznaja, istorijska trauma i lična životna priča
u autobiografijama srednjeevropskih emigranata*

A tanulmány a kulturális identitás és történelmi traumák önéletrajzi művekben megjelenített összefüggéseit kutatja. A szerző a *Hungarológiai Közlemények* előző számában megkezdett kutatását ezúttal az 1956-ban Franciaországba emigrált, ott komparatista egyetemi karriert befutó, ám közben magyar nyelvű szépirodalmi életművet alkotó Karátson Endre *Otthonok* című kétkötetes önéletírásának elemzésével folytatja. Karátson műve egyszerre illeszkedik

---

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

a magyar memoárirodalom társadalmi helyzetet és történelmi kontextust előtérbe helyező hagyományába, valamint a személyes élettörténetet mint az önalkotás egzisztenciális kihívását megjelenítő, megőrkítő individualista válfajába. A tanulmány idegenség és otthonlét tapasztalatának sajátos, Márai művéhez hasonló képletét fedezi fel Karátson művében. Az önéletrajz értelmezése során fontos szerepet kap a Magyarországról hozott kulturális azonosságtudat megőrzésének, érvényesítésének, alakításának vizsgálata, továbbá annak feltárása, hogy miként integrálódik a magánélet intim viszonyain keresztül a szerző azonosságtudatába a befogadó francia kultúra és társadalom értékszerkezete és viselkedésmintái. *Kulcsszavak:* emigrációs tapasztalat, önéletírás, kelet-európai kulturális identitás, történelmi trauma, asszimiláció

Műfaji minták: önéletírás és emlékirat között

A *Hungarológiai Közlemények* előző számában az Egyesült Államokban élő, magyar származású komparatista Susan Rubin Suleiman *Budapest Diary* című önéletírásában vizsgáltam kulturális identitás és történelmi traumák összefüggéseit (Z. Varga 2017). Az ott megkezdett kutatást az 1956-ban Franciaországba emigrált, ott komparatista egyetemi karrier befutó, ám közben magyar nyelvű szépirodalmi életművet alkotó Karátson Endre *Otthonok* című kétkötetes önéletírásának elemzésével folytatom. Az 1933-ban született Karátson Endre az 1956-os forradalom után emigrált Magyarországról és telepedett le Párizsban. Irodalomtudományi karrierje mellett a hatvanas évek elejétől magyar nyelvű novellákat kezd írni és közölni az emigráns magyar irodalom fórumain. Bár életműve nem túl terjedelmes, egyedi hangja és eredeti poétikája miatt a nyugatra szakadt magyar nyelvű irodalom fontos, jegyzett alkotója, érdekes színfoltja. „Karátson azok közé tartozik, akiket a legmélyrehatóbban formált a világirodalmi tájékozódás” – jelenti ki Hites Sándor az íróról készített monográfiájában (Hites 2011, 15). Ez az állítás egyben meg is magyarázza az életmű rendszerváltás utáni nehézkes hazai fogadtatását, bár Karátson még így is az ismertebb egykori emigráns irodalmárok közé tartozik – vélhetően párhuzamos egyetemi, akadémiai pályájának és kapcsolati hálóinak köszönhetően is. Nemcsak arról van szó, hogy „külföldi” íróként Karátson kimaradt és ki is akart maradni a honi irodalmi trendek és tradíciók hatvanas és hetvenes évekbeli alakulásából, hanem arról is, hogy megelőzve a magyarországi prózafordulat világirodalmi inspirációit, sajátos fáziseltolódásban magyarosította a modern próza elbeszélő technikáit. Hites szerint „írásai eleve egy hontalan kontextus légüres terébe hullottak alá, illetve azokat az eljárásokat, amiket nálunk »honosítottak«, ő azok eredeti kulturális közegében, jóllehet szépíróként azon (is) kívül maradván, idegen nyelven, magyarul alkalmazta” (Hites 2011, 27).

„Párizsban nem tudtam, és nem is kívántam azonosulni az emigráns létformával vagy akár észjárással” (Karátson 2007, I. 154) – vallja továbbá Karátson, fokozva az emigrációs helyzetből fakadó kétszeres kívülrállást, így kilógva a csoportként azonosított és befogadott emigráns magyar irodalom közegéből is. Prózái munkáira sajátos groteszk és bizarr látásmód, témaválasztás jellemző. Keresett nyelvezete, furcsa, a magyar nyelvben ritkán használt szavainak választékossága és szintaktikai alakzatokkal retorizált mondatai feszültségben állnak vaskos, vulgáris, a testiséget és a bestialitást nyíltan megjelenítő témáival. Mindez, együtt a hatvanas évek modern, elsősorban francia elbeszélésirodalmának újításával, metafikciós, öntükrözős eljárásaival, műveit a fikció legradikálisabb pólusa felé tolja, s az olvasó nem valamilyen világtapasztalat megjelenítéseként, hanem nyelvi játékként, kísérletezéseként olvassa őket. A szépirói pályája mellett kiteljesedő értekezői, irodalomtudósi életműve is a modernség, elsősorban a modern próza körül forog. A francia szimbolizmusnak a *Nyugat* költőire tett hatását feltérképező doktori értekezése után az összehasonlító irodalomtudomány elismert művelője lesz, tanulmányaiban mások mellett, Kafka, Borges, Joyce, Beckett írói világát vizsgálja.

A Karátson elüldöző rendszer bukása után a kilencvenes években az író többé-kevésbé integrálódik a magyarországi irodalmi intézményekbe, novella- és tanulmánykötetei jelennek meg Magyarországon, de nem települ „haza”, kétlaki életmódot folytat, idejét egyre inkább magyar nyelvű irodalmi ambícióinak szentelve. Ezek közül talán a legjelentősebb a 2007-ben megjelent kétkötetes *Otthonok* című önéletrőli vállalkozása, melyet felesége, a francia Nicole Karátson 2000-es halála után az emlékéllítés szándékával kezdett írni. Az önéletírás e személyes és intim vonulata, egy szerelem történetének és a pár negyvenkét éven át tartó közös életének elmesélése mellett igazi szellemi pályakép Karátson intellektuális és érzelmi fejlődéséről, miközben nagyképpen örökíti meg Magyarország és Franciaország kulturális és politikai változásait, traumáit.

Az *Otthonok* már mottójában világosan kijelöli élete elmesélésének műfaji keretét, illetve az abban megnyilvánuló intellektuális szerepet. A szóhasználat árulkodó: „Otthonkeresés, otthonépítés: a magánember válasza a történelem kihívására. Ahány ember, annyi válasz” (Karátson 2007, I. 7). A tömör megfogalmazásból kibontható a meggyőződés, miszerint egyén és társadalom, egyén és történelem kapcsolata éppen a huszadik század tapasztalatai nyomán formálódott újra, a felvilágosodás hagyományának haladáselvű, humanista vagy kollektivistá programjai pedig egyaránt komoly kritikára és újragondolásra szorulnak e tapasztalatok nyomán. Mi másról árulkodna a *magánember* kifejezés, mint a székszisről, hogy a történelem és a társadalom folyamatai,

szerveződése uralhatók, mi másról, mint a principio individuationis, az egyéni boldogságkeresés nyugati kultúrában erkölcsi imperativusszá vált feladatának és életprogramjának és a kollektivisták ideológiák szembenállásról?

Karátson önéletrajzi műve egyszerre sorolható az autobiográfia két alműfajához. Egyrészt emlékirat, memoár, abban az értelemben, hogy életének jelentős társadalmi, történelmi eseményeiről számol be az átélő szemtanú nézőpontjából, ennek a tapasztalatnak a kollektív, másokkal megosztott, társadalmi, kulturális és politikai jelentőséggel rendelkező dimenzióiról, nevezetesen az 56-os forradalmat követő emigrációról, a nyugati beilleszkedésről, a hazához és a befogadó közösséghez való viszony változásáról. Másrészt pedig önéletrajz, vagyis az individuum személyiség szerkezetének utólagos történelmi megértése és megírása, hiszen az élettörténelmi narratíva vezérfonala és kiindulópontja legmélyebb és legintimebb személyes kapcsolatainak, elsősorban négy évtizedes házasságának, illetve szüleikhez fűződő kapcsolatának történetén keresztül bomlik ki.

A magyar irodalom történetében tallózva jól látszik, hogy az efféle műfaji hibriditás sokkal szabályszerűbb, mint például a magánélet, a személyiség fejlődésének történetét önálló, erős történelmi kánonná emelő francia autobiografikus hagyományban. A műfaj magyar történetének kiemelkedő korai alakjait, mint például Bethlen Miklóst vagy Kazinczy Ferencet komoly közéleti, politikai események és következményeik (bebörtönzés) vezették életük megírásához. A modern elődök közül Márai Sándor és Kassák Lajos önéletrajzi műveinek fontos ösztönzője és témája az emigrációs tapasztalat, s Karátson *Otthonok*-jában számos Márai-hatás felfedezhető az élettörténet jelenetekre épülő elbeszélésétől a halál, a szökés, az utazás témáinak az autobiográfiában való előtérbe állításán át egészen a nemzeti sztereotípiák megfigyeléséig és intellektuális elemzéséig. A térség (Kelet-Közép Európa) történelmi tapasztalatai (elnyomás, politikai függőség) nyomán kialakult intellektuális hangoltságai tehetnek-e róla, vagy sem, mindenesetre a magyar olvasóközönség számára igazán komoly figyelmet és érdeklődést önéletrajzi munka aligha kaphatott közéleti dimenziók, társadalom- és korrajz nélkül.

Karátson Endre önéletrajza szorosan kapcsolódik ehhez a hagyományhoz, miközben bizonyos tekintetben radikalizálja a két műfaji komponenst. Radikalizálja, hiszen önéletrajzi vállalkozása eredőjeként a felesége elvesztéséből fakadó gyászt jelöli meg, s műve bizonyos szempontból valóban az elhunyt hitves emlékműve, a néma, az íráson kívül maradó társ portréja (vö. Hites 2011, 262–75). Az érzelmek, a gyász, a sírás nyilvánosságának nemi, társadalmi, életkori tabuival szembemenő, nyílt színrevitele nem csupán a személyesség, az őszinteség retorikájának hitelességét igyekszik megteremteni, hanem egyúttal

az *Otthonok* első kötetének, pontosabban annak nagyobb, első részének narratív szervezőelvét is adja, hiszen az élettörténet itt elmondott vázát a sírással és a gyásszal, a halállal és az elmúlással való találkozás epizódjainak, töredékes, ugyanakkor kronologikus felidézése alkotja. Másrészről a közéleti, emlékirói minta is a műfaj margóinak heterogén, olykor eklektikus vegyítése. A francia és a magyar társadalmat vizsgáló bőséges társadalom- és társaslélektani megfigyelések időnként a nemzeti azonosság esszencialista, igaz, annak kultúrában gyökeredző leírásaivá alakulnak, de számos anekdota, szarkasztikus gúnyrajz is található a műben, melyek a francia és magyar egyetemi, akadémiai miliőt, a Rákosi és Kádár-idők magyar hivatali, elnyomó apparátusának működését elevenítik meg.

Az *Otthonok*ban a műfaji minták sokszínűségét az önmegfigyelő, önelemző, önmegértő tekintet közeli perspektívájától a családi mitológián és tudattalanon keresztül a történelmi háttér előtt felvett társadalmi nagytótálig terjedő nézőpontváltások kísérik. Karátson önéletrajzában az elemző, intellektuális attitűd is egészen széles íven mozog, a pszichoanalitikus eszmefuttatások és a szociológiai elemzések mellett számtalan hosszabb vagy rövidebb esztétikai, művészettörténeti, poétikai fejtegetést tartalmaz a szöveg. Mindez nem idegen az önéletrajzi műfajok hagyományosan megengedő tematikus és formai eszköztárától, az viszont szinte meglepő, hogy mennyire pontosan illeszkedik Karátson könyve a kilencvenes évek emigránsainak „hazatérést” megörökítő narratívái közé. Ksenia Polouektova tanulmánya szerint a „száműzetést és az otthont elválasztó és összekötő hazatérés-elbeszélések a meghitt önarckép, a családi életrajz, a politikai kommentár és a filozófiai reflexió metszéspontján helyezkednek el, s éppen ezért több, különböző hangnemben szólnak: személyesben, közösségben, mitologikusban, politikaiban és poétikaiban” (Polouektova 2009, 437).

Az élet iskolája: boldogulás közösségben és köztességben

Karátson Endre írása is efféle heterogén forrásokból táplálkozó, ugyanakkor szintetizáló igényű szellemei vállalkozás, melyben a történetesség, különösen pedig az összefüggő, időrendben kibomló narratív identitás megszövegezése másodlagos, melyben a saját élményként átélt, megértett és megfogalmazott történelmi tapasztalat és társadalmi viszonyrendszer meghatározó és cselekvésre indító, ugyanakkor nem determináló. Ön-elbeszélése az életút elmondásának egyéni, eredeti programját fogalmazza meg, melyben az egyéni életút, a *boldogulás* erkölcsi-filozófiai feladatként és célként tételeződik. Karátson önéletrajza összegző válasz a személyiségnek szegezett egzisztencialista kihívásnak, nevezetesen, hogy mit kezdünk a létezés lehetőségével, hogyan számolunk el

saját időnkkel egy olyan közösségi időben, melyet a történelem és az eszmék káosza hat át, s melyben a vallomástevő nem támaszkodhat olyan közösségi odatartozásra, mint ami még a maga ellentmondásosságában is természetes volt a két háború közötti magyar önéletírás kanonikus műveiben (*Egy polgár vallomásai, Egy ember élete, Puszták népe*).

A kétkötetes elbeszélésben megadott feleletet hiábavaló lenne összefoglalni, azonban néhány kulcsszó és vezérgondolat így is idekívánczozik, megelégedendő a tanulmány következő nagyobb részeit. „[A]z emigrációban az élet iskolájára igyekeztem találni” (Karátson 2007, I. 99) – összegez Karátson, s valóban, a műben az otthonosságtól, a világban való tájékozódás és eligazodás gyermekkorban ösztönösen elsajátított és természetesként megélt mintáitól elszakított szerző igyekszik saját erejéből kiismerni magát egy idegen világban. Az *Otthonok* azonban nem nevelődési regény, abban az értelemben, hogy valamiféle teleologikus út, megvilágosító belátás, esetleg megtérés vezetné a hőst magasabb rendű tudáshoz. Az alkalmazkodás, az adaptálódás az új környezethez, a beilleszkedés a befogadó francia kultúrába és társadalomba is a tanulás formája, de ez a tanulás nagyon is gyakorlatias Karátson *Otthonok*jában. Semmiképpen sem az asszimiláció alárendeltségen alapuló válfajáról van szó, hiszen a szerző-elbeszélő tisztában van a saját kulturális hozomány értékével, és egyáltalán nem tartja természetesnek a francia kultúra fölényének elfogadását. Sőt, a beilleszkedésnek kontrollált, tudatos, az egyéni boldogulást előtérbe állító stratégiáját kezdetben a levert forradalom és az elnyomott haza megsegítésének programja veszi körül.

Csak akkor tehetek valami kézzelfoghatót Magyarországért és tönkretévői ellen, ha bekapcsolódom annak az országnak a szellemi vérkeringésébe, amelyben ezentúl tartózkodom, vagyis ha elfogadom a francia környezetet, az intézményeket, megismerem az észjárást, és ennek játékszabályai szerint a leghatékonyabban használok és ártok, amihez persze beavatkozási lehetőséget, az ehhez szükséges pozíciót is meg kell majd szereznem. Ezt a némileg regényes haditervet szűrtem le, s ügyyel-bajjal nekiláttam megvalósításának (Karátson 2007, I. 257).

Karátson önéletírásában a tanulás, a fejlődés voltaképpen erőpróbák, kihívások sora, melyekben a Párizsba érkezett fiatalembernek meg kell állnia a helyét, megmutatnia tudását, fortélyokat ellesni ellenségeitől, támogatást szerezni alkalmi szövetségeseitől. A két kötetben elmesélt munkahelyi hatalmi intrikák, áskálódások, nézeteltérések anekdotikus elbeszélései többnyire erre a mintára épülnek, vagyis a főhősnek egy ellenséges, vagy legalábbis közönyös,

környezetben kell kiállnia érdekeiért, függetlenségért. A küzdelem metafora rendszerében nem az erő, hanem a fortély a döntő motívum. Nem véletlen, hogy ifjúkori önalakítási programját Karátson pontszerűen azonosítja egy egyszerre önironikus, ám mégis komoly jelenetben. Ebben a balzaci regényfolyam egyik emlékezetes pillanatát ismétli meg, midőn a Párizsba érkező Rastignac színpadiasan fogalmazza meg a társadalmi felemelkedéssel és az akkori világ szimbolikus és hatalmi fővárosának meghódításával kapcsolatos nagyra törő terveit:

[...] a Sacré Coeur bazilika előtti híres kilátás vonzott, ahonnan Balzac Rastignacja hívja ki Párizst párviadalra. Ha egyáltalán eszembe jutnak, megvetem az ilyen irodalmi azonosulásokat, tetszelgéseket, de ott az ormóttan kötenger láttán nem lehetett nem Rastignacra gondolnom, bár az „A nous deux maintenant”-t nem mormoltam utána (Karátson 2007, I. 257).

Az *Otthonok*ban a társadalmi érvényesülés és az ehhez szükséges hatalmi lehetőségek nem öncélok, mint az az előző idézetből kiderülhetett. Nem öncél, már csak azért sem, mert a hozott magyar azonosságtudat és társadalmi rang szükségtelessé teszi a felemelkedés karrierszerű, parvenü programját. De másrészt azért sem beszélhetünk a társadalmi felemelkedés efféle tervéről, mert a II. világháborút követő évtizedekben, vagyis Karátson ötvenhatos emigrációja és franciaországi letelepedése idején Európa-szerte hatalmas társadalmi mozgások és kulturális, civilizációs változások zajlottak, és a politikai, hatalmi, szimbolikus és kulturális tőke megoszlásának teljesen új együttállásai jöttek létre. Ebben a nagyszabású átrendeződésben a hagyományos társadalmi osztályok közötti hierarchia már aligha magyarázza a társadalmi hajtóerőket és magatartásformákat, nem is beszélve a magyar, illetve francia társadalom eltérő alakulástörténetéről, értékszerkezetéről. Mindenesetre világos, hogy a kiindulópontként választott idézetben Karátson nem egyszerűen és abszolút módon állítja szembe a „magánember” kifejezést a társadalommal, hanem épp önmagát az adott történelmi-politikai helyzetben homo socialisként meghatározva kutatja cselekvési lehetőségeit. A történelem általános körülményei, vagyis a II. világháború utáni Európa, a kétpólusú világrend, a hidegháború, a kommercializálódó kultúra, a tömegdemokráciák és a fogyasztói társadalom kialakulása, a szovjet típusú pártidiktatúrák által uralt Kelet-Európa, illetve a menekültlét, az emigrációs életforma, a kétnyelvű, kétkultúrájú vonatkoztatási rendszer sajátos élethelyzete tehát együtt adják a társadalmi létezés kereteit, melyben az egyéni mozgási lehetőségek kitapogatózása és feltérképezése zajlik, s melyek az egyén tetteinek jelentését is meghatározzák.

Ebben a helyzetben „életterven” nem kiszámítható lépések sorát kell érteni, inkább valamiféle attitűdöt, viselkedésformát, melyet Karátson többször is a „kezdeményezés” szóval nevez meg. Hites Sándor monográfiájában az író egész életművének keretében, mégpedig a szövegben megnyilvánuló lélekelemző, pszichoanalitikus tendenciák fényében értelmezi a kifejezést, ami véleménye szerint nem más, „mint tudatosítás, az értelemadás kontrolljának elragadása a tudattalantól” (Hites 2011, 47). A kifejezés a kétkötetes önéletírásban bemutatott társadalmi-kulturális háttér előtt más jelentéseit is feltárja. A „kezdeményezés” ugyanis a társadalmi-kulturális pozíciók kijelölte determinációk kritikus szemléletét is jelenti, a család és a hivatás rögzült mintáinak felülvizsgálatát, olykor elutasítását, ironikus megközelítését. A kezdeményezésben a határátlépés egyben a határ konstitutív értelmességének tiszteletben tartása is. Nagyon hasonló képlet ez, mint ami Márai Sándor önéletrajzi műveiből (s talán egyéb munkáiból is) kiolvasható: lázadni a család, a házasság, a polgári értékrend, életforma és gondolkodásmód, a magyar világ ellen, ugyanakkor ragaszkodni is hozzá, elismerni társadalmi szükségességét, közösségmegtartó szerepét. Az emigrációs létforma végső soron adekvát módja ennek az egyszerre kint-és-bent helyzetnek, kívülállásnak és otthonos eligazodásnak.

Mindazonáltal a kritikai szemlélet, a reflexivitás Karátson önéletírásában nem csupán valamiféle belső idegenségélménnyel kapcsolódik össze, és nem is válik az otthontalanság univerzális allegóriájának részévé. A határhelyzet, a kívülállás ugyan együtt jár bizonyosfajta veszteségtudattal, ám sokkal inkább a szükségből erényt elve érvényesül, s a kettős kötés, kettős idegenség személyes megtapasztalásából Karátson szűkebb tudományos kutatási területének, a komparatistikának a szakmai krédóját fogalmazza meg:

Az idegenséget többnyire ellensúlyozta a kívülállás fokozott megfigyelési lehetősége, a tanulságok megfogalmazásának élvezete, az önismeret gyakorlása, a kék, hogy többet értek a világból, mint régi vagy új környezetem, mert mindkettő tudását alávethetem a másik hely tapasztalatának, szellemileg gyarapodva az összehasonlítás kritikai többletével (Karátson 2007, I. 82).

Ez a meghatározás, mint azt már korábban láthattunk, egybevága a diszciplína újabb tudománytörténeti vizsgálatának eredményeivel, hisz például Emily Apter szerint „az összehasonlító irodalomtudomány területe paradox módon a Heimlosigkeit kritikai nézőpontként való elméleti kiaknázásából jött létre. Az összehasonlító irodalomtudomány az itt-nem-lét intézményes és pedagógiai terévé lett, pót-haza, hely nélküli hely, mely a maga otthontalanságában otthonos” (Apter 1994, 93).

Az érzelmek iskolája

A befogadó francia kultúrába való beilleszkedés, az irányított, tudatos asszimiláció legfontosabb tere azonban kétségtelenül a párkapcsolat, mely transznacionális és interkulturális találkozások legérzékenyebb és legintimebb kerete. Nyilvánvaló, hogy a párkapcsolat alakulásának Karátson művében megjelenített története, illetve a kapcsolatnak a könyvben előadott szerzői értelmezése sokkal szélesebb, ha tetszik, mélyebb annál, semhogy azt az idegenség és otthonosság dialektikájára lehessen egyszerűsíteni. A következőkben mégis ebből a némileg egyszerűsítő nézőpontból vizsgálom meg, hogy miféle jelentőséget kap a kultúraközi kommunikáció két ember legbensőségesebb kapcsolatában, illetve hogy miféle hatással van e kapcsolat természetére a sajátos kultúra- és nyelvközi helyzet.

Karátson a későbbi feleségével, Nicole-lal való megismerkedés történetét az első önéletrajzi kötet második részében meséli el. A kötet a *Kitalálni egy otthont* címet viseli, a pár első találkozásának elbeszélése a kevéssé romantikus című *Rue d’Ulm: adalékok az idegenséghez* nyitó fejezetében indul. Az elbeszélést hosszú, szinte teljes fejezetnyi kitérő késlelteti, melyben Karátson a Franciaországba érkezés utáni első idők beilleszkedési problémáiról beszél, különösen befogadó intézményének, az akkoriban kommunista ideológiai befolyás alatt álló École Normale Supérieure-nek (ENS), a francia elit bölcsészoktatás fellegvárának ellenséges vagy legalábbis közönyös légköréről, a francia diákok külföldiek előtt zárt belső világáról. A részben ideológiai, részben a ráosztott szerep (a magyar menekült) szűkös volta miatt fokozottan érzett idegenségélmény² és a kamasz- és ifjúlét bajtársiasságra, cinkos szövetségre alapuló kapcsolatainak (barátság és szerelem) itt előadott hiánya magyarázza az ismerkedés tervének ismét csak Rastignacot idéző, de az elbeszélés távlatából már önkritikusan és önironikusan szemlélt megfogalmazása:

Ha egyáltalán lehetséges ennyi idő távlatából felidézni azt a feltehetően november végi vagy december eleji napot [...], akkor inkább olyasmi járhatott a fejemben, hogy ideje lenne végre egy igazi, francia egyetemista nőt fogni, lehetőleg bölcsészt, akivel pározni egyúttal bevezetést is nyújt a helyi diákság társadalmába és észjárásába (Karátson 2007, I. 205).

² „Zavart idegenségem, azok a diákok mind természetesen zsbongtak, a maguk módján, a maguk arckifejezésével és mozdulataival és főleg szavaival. Azonnal felfigyeltek volna az én tanult franciaságomra. Tartottam az azonosítás pillanatától, de tartottam attól is, hogy nem azonosítanak” (Karátson 2007, I. 206).

Hiba lenne persze kizárólagos történeti és lélektani hitelességet tulajdonítani az ifjúkori szándékok és tervek pózoktól sem mentes felidézésének az érzelmek születésének rekonstruálása során. Akár az elbeszélés jelenét, akár a felidézett emlék múltját nézzük, a kulturális különbözőség érzékelése élesen vetődik fel, s végigkíséri a pár közös történetét.

Az eltérő „észjárásokból” és szokásrendekből fakadó súrlódások és téves azonosítások megértése és meghaladása, az ezekből levont tanulságok tudatosítása számtalan, a közös életből elbeszélte epizód keretétől szolgál. Persze jól tudjuk, az elbeszélés egyoldalú, hiszen Nicole tapasztalatai, reakciói, gondolatai mindig csak az elbeszélő–férj tekintetében tükröződve látszanak, így a saját és az idegen folyton újrafogalmazódó kettőssége egyenlőtlenül mutatkozik meg az olvasó előtt, aki akár apologetikus retorikát is sejtethet a másik alakjának, cselekvéseinek és gondolatainak megrajzolásában. Ráadásul nem is mindig nyilvánvaló, hogy a másik viselkedésnek és nyelvhasználati szokásainak különössége eltérő kulturális rendből fakad, hiszen az azonosítást először mindkét fél saját vonatkoztatási rendszerén belül végzi el, így Nicole francia, Karátson magyar szociokulturális jelentőrendszerek alapján dekódol. Többször megismétlődik például az öltözködés jelentésének félreértése, mely elsőre mulatságos, felszínes ügynek tűnik csupán, ám valójában az önképet, annak mások számára kialakított, szociális jelentését komolyan érintő terep. Az öltözködés a hétköznapi szemiotikai rendszerek egyik leguniverzálisabbika, a ruhák színe, hossza, anyaga stb. egyszerre alkot egy adott közösségben általánosan ismert szemantikát és szintaxist, illetve a kombinációs szabadságból fakadóan nyújt lehetőséget az egyediség, illetve valamely társadalmi réteghez való odatartozás kinyilvánítására. Csakhogy a közeli, pl. az európai kultúrkörhöz tartozó országok közötti szemantikai és használatbeli különbségek gyakran alig láthatóak, illetve csak a téves azonosítás és félreértés során észlelhetőek. Ez történik akkor is, amikor az ismerkedés korai szakaszában Nicole elárulja, hogy Karátson öltözetét és beszédét alapján vidéki, „mezőgazdász környezetből” származó fiatalembernek vélte. A félreértés „megrázó” volta tehát éppen nem az idegenség bizonyos fokig mindig kirekesztő felismeréséből ered, hanem a saját rendszer értékeinek átadhatatlanságából. Az ötvenes évek szocialista konfekciójának uniformizált világában a „barna, kordbársony művészszakó” Karátson számára a nonkonformista nagyvilágiasságot, a művész-, dandytét jelentette, míg Franciaországban a vidékiességet konnotálta. A jelenet, az én belső érték- és ízlésvilágát metonimikusan képviselő öltözködés idegen kódok alapján való, az elbeszélő–hős számára „inautentikus” értelmezése máskor is megismétlődik, ráadásul a színek megnevezésének nyelvenként eltérő szemantikai felosztá-

sa csak tovább fokozza a fordíthatatlanság, az átadhatatlanság érzését.³ Bár a deklasszálódás tudata Karátson számára is nyilvánvalóan a kulturális-szemiotikai rendszerek különbözőségéből fakad, ez önmagában nem csökkenti annak a belátásnak a súlyát, hogy a további téves azonosítások elkerüléséhez le kell mondania a magyar közegben formálódott, független és szuverén izlésvilágának egy részéről, magyarán szólva alkalmazkodnia kell.

A befogadó közösség értelmezési rendszereihez való alkalmazkodás és a belső függetlenség, szuverenitás megőrzésének az öltözködésnél talán komolyabb téttel bíró konfliktusa a nyelvhasználat, a magyar anyanyelv és a befogadó ország nyelvének eltérő használatából adódó diszkrepancia. Ez konfliktus sem korlátozódik a párkapcsolatra, hiszen Karátson ENS-beli kívülállásának egyik első epizódjaként meséli el, hogyan marad ki a francia diákok szójátékaiból, nyelvi tréfáiból, hogyan utasítják el próbálkozásait a szóviccekkel az anyanyelvükre kényes franciák. A Nicole-lal szövődő szerelmi kapcsolat – bár nem problémátlan – szerencsésebb tapasztalatokkal szolgál, s egyben megmutatja, hogyan lehet a köztességben közösséget, így otthont teremteni.

A becézés, a szeretett személy újabb és újabb „különbejárátú”, kedveskedő nevekkel illetése az intim kapcsolatok, legfőképpen pedig a szerelmi kapcsolatok sajátja, de gyakran használjuk így a nyelvet gyerekekkel és állatokkal kommunikálva is. Ez a játékos, kettős privát nyelvhasználat legtöbbször eltér a normál nyelvhasználat szemantikai és szintaktikai szabályaitól, egyfajta sajátos tagolatlanság, a hangutánzó és hangfestő kifejezések sűrű előfordulása jellemzi, nem beszélve az írásban többnyire eltűnő hanghordozásról, becéző tónusról. Az *Otthonok* már rögtön az első oldalain beszámol erről a közös nyelvről, a „madárnyelvről” és a „bogárköszönésről”, és az elbeszélő-szerző a haldoklás pillanataiban, illetve a gyász első, elsöprő hullámaiban is igyekszik belekapaszkodni a titkos, közös nyelv és kommunikáció erejébe. E nyelv megalkotása és gyakorlása, mely végigkíséri a pár közös életét, egyúttal fontos állomása a beilleszkedésnek, az otthonra lelésnek. A szerelmi tolvajnyelv első szókészletét a „Villon ófrancia nyelvezetében” megérezett „cérnahangú gyermekiség” (Karátson 2007, I. 230) alkotja, hogy aztán kisvártatva átadja helyét két hangfestő, hangutánzó szócskának (Pip és Pap), melyekből a nőnemű alak a helyzettől függően tetszőlegesen elő- és utótagokkal bővíthetett:

³ Karátson az önéletrajz egy későbbi pontján elmesél egy történetet, amikor végre sikerült Franciaországba hozatnia magyarországi ruhatárának néhány darabját, s mások kölcsönruháit levette büszkén feszített az általa „homokszínűnek” tartott, méretre szabott öltönyében, akkor az egyik, különben jó szándékú társa, kirökhögi „rózsaszín” cukrászinas egyenruhája miatt (vö. Karátson 2007, I. 276).

Önmagában, hangutánzó jellegével Pip csupán kratüloszi funkciót töltött be: a szó maga a dolog, adott esetben az én madárszerű barátnőm. Hanggal való ráismerés, azonosítás. De már a kezdet kezdetén is, és az évek folyamán egyre ösztönzőbben és belterjesebben ajánlkozott a hermogenészi funkció: minden egyes jelzővel, főnévvel egy új lény megjelenése, varázslatszerűen és költői módszerrel felidézve, majd kettőnk közötti megegyezéssel, kedvünk szerint életben tartva (Karátson 2007, I. 231).

A névadás játékos szédületének segítségével az emigráns író nem csupán a helyes nyelvhasználat, a nyelvtanulás utánzásán alapuló normativitásából és normalitásából tör ki, hanem saját anyanyelvének vitális funkcióját kapja vissza. Nem véletlen a poétikai funkció emlegetése, hiszen Karátson magyar nyelvű irodalmi szövegeit is jellemzi a bizzar képzettársítás és a permutatív nyelvi konstrukciók. A szerelmes nyelv használata tehát kitörést jelent a nyelvi enklávéba zártaságból, legyen az akár az anyanyelv korlátozott beszélőközösségre és ritka alkalmakra korlátozott használata, akár a francia nyelvi kompetencia vitatott meglétére alapuló kirekesztés.

A szociokulturális hátterek különbsége azonban a nyelvhasználat területén is zavart kelthet. A francia társadalom és kultúra formálta magabiztosságot elemző ironikus társaslélektani fejtegetésében Karátson éppen a Nicole-on gyakorolt névadói hatalmának mértéktelenségét és annak veszélyeit hozza példaként a nyelv társadalmi életben betöltött eltérő szerepeire. A távoli, részletezést kerülő, összefoglaló perspektívából előadott történet szerint a feleség egy napon zokon vette az ötletet, hogy férje – szórakoztatás és játék szándékától vezetve – listát készít majd a „tökéletlenségek” játékosan neve elé illeszthető jelzőiből. A sírásba és csaknem veszekedésbe torkolló nézeteltérés okait firtatva jut Karátson a következtetésre, miszerint a franciáknál „a nyelv nem csak az emberi élet lényeges tartozéka, hanem maga az élet” (Karátson 2007, I. 254). A hatvanas–hetvenes évek francia elméletírónak nézeteiből is táplálkozó megfigyelése szerint félreértése abból származott, hogy a nevekben tobzódás hevében „nem tudatosítottam, hogy az elnevezésekkel az ő kultúrájukban olyan valóságot teremtek, amelyben beszédmegnyilvánulásom nyomban a hatalom gyakorlásának, sőt a hatalommal való visszaélésnek a benyomását kelti” (Karátson 2007, I. 255).

A nyelvnek a hétköznapi szintereken gyakorolt poétikai funkciója tehát tökéletlen megoldás marad,⁴ s csak a művészet, az irodalom terepére transzponálva

---

⁴ „Látszatra ártalmatlan tevékenység volt, és feltételezem, akiben mozog valami írói hajlandóság, az mind eljátszadzik ilyesmivel. Papíron persze. Én meg az életben kísérleteztem vele. Ösztönösen izgatott a kapcsolat létrehozása. Nem az életből meríteni az irodalmat, hanem [...] irodalomból formálni életet” (Karátson 2007, I. 254).

nyeri el a pár életében gyógyító, harmóniát hozó szerepét. A pár életét összekötő, egybetartó szálak egyik legfontosabbika a közös műélvezet, illetve hit a művészetnek az emberi létezésért értelemmel megtöltő erejében. Az *Otthonok* az első kötet zárófejezeteiben számol be arról a tanulási folyamatról, mely során Karátson legyőzi a Magyarországról hozott, a gyermekkorban szerzett, a szülői világ elutasításából származó ellenállást, mely szétválasztotta az esztétikai örömet és az életörömet. Az életöröm és esztétikai élmény franciás *art de vivre*-jének megtanulásában tehát Nicole-nak jut a tanító, míg Karátsonnak a tanuló, engedetlen diák szerepe:

Nicole vont magával a francia világba, bizonyos szempontból asszimilált. [...] a művészetben ő is az egyetemest kereste, nem a röghöz kötöttet, gyakorló elemző készséggel bírt, és játékos kedvvel válaszolt a képek poliszémikus kihívására (Karátson 2007, I. 281).

A franciás műélvezet egyetemességre törekvő, a teremtett világ és a teremtő nyelv és aktivitás elsőbbségét hirdető, az esztétikumot a mindennapok világában (divat, gasztronómia, építészet, erotika stb.) is érvényre juttató megközelítése gyorsan szerves részévé válik a személyiség önmagáról kialakított képének. Gyógyhatása pedig abban áll, hogy segít megszabadítani az elbeszélő főhóst a realizmus és a társadalmi hasznosság magyar kontextusban akkoriban egyeduralgó dogmájának, a korábbi idők pozitívista szemléletének, valamint a szülői ház dacos elutasításából származó aszketikus művészetszemléletnek eleve ellenszenvesnek és lehúzóknak érzett egyvelegétől. A kifinomult intellektualizmussal összekapcsolt életművészet, a hétköznapi valóság átesztétizálása, az utazás, az étkezés, a test örömeire való odafigyelés, a lakóhely saját képre való formálása, egy öröm- és szépségelvű, kiterjesztett esztétikai létmód életközösségét kínálja, amiben már lehetséges ráismerni a „velem született gondolatomra” (Karátson 2007, I. 205).

„Az *Otthonok*ban a szerző és Nicole között olyan kölcsönösséget érzékeltet, amelyben az idegen és a saját nem összeolvadt, hanem kereszteződött, mégpedig a társsal folytatott, mindkettőjük személyes létét is megalkotó dialógusban” – állapítja meg Hites Sándor (Hites 2011, 268). A kettős dialógus utolsó előtti állomása a közös irodalmi munka, amikor az élete végére magyarul megtanuló Nicole a közben jelentős emigráns novellistává lett Karátson irodalmi szövegeinek franciára fordítására vállalkozik. Már maga a nyelvtanulás ténye is a kölcsönösséget erősíti, hiszen a társ anyanyelvének megtanulása tulajdonképpen a kulturális egyenrangúság elismerése és a másik fontosságának végső bizonyítéka. Az epizód szerkezetileg különösen fontos helyen, a második kötet zárlatában található, s egyben visszavezet a mű nyitányához, Nicole halálához.

A fordítás története mintegy miniatűr tükrözése a pár életében korábban szemügyre vett kultúráközi súrlódásoknak s azok meghaladásának.

Nicole a kötettel azt a lehetőséget akarta megadni, hogy szólhassak magamról, kielégíthessem az egyén legbensőségesebb kifejezési igényét a legválasztékosabb irodalmi nyelven. Mondjuk úgy, multikulturális alapon. Franciául, természetesen, de a gondolat, a képzelet, az emlékezet magyar bugyraiból merítve, beleértve kettősségemet, amiről tudta, hogy magyar eredetüként tartom számon. Nem beolvasztani akart, hanem megadni annak a lehetőségét, hogy két nyelven teljes ember legyek (Karátson 2007, II. 309).

Az epizód elbeszélése dialektikus felépítésű, hiszen az elbeszélő – és természetesen az epizód jelentését alakító – férj arról számol be, hogy a közös munka első próbálkozásai kudarcra fenyegettek: a szerző közreműködésével, nyersfordításokból készült, az eredeti magyar szöveg jelentéseit híven követő francia szöveg nem tudja visszaadni annak szemantikai gazdagságát, sem magyar nyelv történelmi és társadalmi rétegzettségének visszhangjait. A történet szerint a megoldás a közvetítés kihagyásában, a magyar nyelvű szöveg mélyrétegeivel folytatott munkában rejlik, melyet a fordító francia anyanyelvének ismeretlen vagy feledésbe merült rétegeinek (újra)felfedezése kísér. A fordított szöveg így válik Nicole gondos filológiai munkájának és nyelvi invencióinak köszönhetően alkalmassá arra, hogy abban a férj személyiségének nyelvi összetevőjét „francia” hangon is felismerje. A fordításnak köszönhetően azonban ez már nem csupán privát ügy, hiszen az így létrejött alkotás „megosztott egységgé”, ahogy a szöveg nyíltan ki is mondja, meg nem született közös gyermekükké változik, s egyúttal persze függetlenné is, a francia olvasók számára is jelentéssel bíró irodalmi alkotássá. Az idővel és a halállal való versenyfutássá változó fordítói munka, a magyar nyelv, sőt a szerző idiolektusának és stílusának kifürkészése, megértése és franciára ültetése a köztességben otthonra lelés és az egymás világára és kultúrájára kölcsönösen ráutalt létezés szép szimbólumává válik.

Irodalom

- Apter, Emily. 1994. „Comparative Exile: Competing Margins in the History of Comparative Literature”. In *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, szerk. Charles Bernheimer, 86–96. Boston: John Hopkins University Press.
- Hites Sándor. 2011. *Karátson Endre*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Karátson Endre. 2007. *Otthonok. I–II*. Pécs: Jelenkor.

- Polouektova, Ksenia. 2009. „Is There a Place Like Home?” Jewish Narratives of Exile and Homecoming in Late Twentieth-Century East-Central Europe”. In *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe: A Compendium*, szerk. John Neubauer–Borbála Zsuzsanna Török. 432–69. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Z. Varga Zoltán. 2017. Kulturális önazonosság, történeti trauma és személyes élettörténet közép-európai emigránsok önéletrajzaiban. *Hungarológiai Közlemények* 18 (3): 8–23.

BEING OURSELF IN THE IN-BETWEENNESS:
ANDRÉ KARÁTSON’S: HOMES I–II.

Cultural identity, historical trauma and life writing in central european exiled intellectuals’ autobiographies

The study researches interconnections between cultural identity and historical traumas in autobiographical works. The research work, the beginning of which the previous issue of *Hungarológiai Közlemények* has already published a paper, continued with the analysis of the two volume life writing of *Otthonok* (Homes), by Endre Karátson, a 1956 emigrée to France with a successful university career as a professor of comparative literature, who in the meantime created his literary oeuvre in Hungarian. Karátson’s work fits both into the tradition of Hungarian memoir literature which brings to the fore social situation and historical context, and into personal life stories as an individualistic genre which depicts and records existential challenges of self-creation. The study discovers in a unique formula the experience describing living both in a foreign country or in one’s home country, similar to that found in Márai’s work. When interpreting the autobiography, the study of Karátson’s way of holding onto, promoting and moulding the cultural awareness which he had brought with him from Hungary plays an important role, and so does the unveiling of how the value structure and behaviour patterns of the recipient French culture and society blended in through his intimate personal relationships with his self-awareness.

Keywords: emigration experience, life writing, East-European cultural identity, historical trauma, assimilation

BITI SVOJ U MEĐUPROSTORU:
ENDRE KARAČON: *OTTHONOK I–II.*

Kulturna samospoznaja, istorijska trauma i lična životna priča u autobiografijama srednjeevropskih emigranata

Studija istražuje spregu kulturnog identiteta i istorijske traume u autobiografskim delima. Započeto istraživanje se nastavlja analizom dvotomne autobiografije pod naslovom *Otthonok* (*Domovi*) autora Endrea Karatsona koji je 1956. godine emigrirao

u Francusku, tamo izgradio karijeru univerzitetskog profesora komparatistike i napisao svoje autobiografsko književno delo na mađarskom jeziku. Ovo delo se istovremeno svrstava u tradiciju mađarske memoarske književnosti koja u prvi plan stavlja kontekst društvenih i istorijskih prilika, ali i u individualističku podvrstu koja prikazuje egzistencijalistički izazov samostvaranja. Studija u ovom delu otkriva specifičnu formulu iskustva bitisanja u tuđini i kod kuće, svojstvenu Maraijevim ostvarenjima. U tumačenju autobiografije značajnu ulogu dobija analiza očuvanja, implementacije i formiranja kulturnog identiteta donetog iz Mađarske, kao i otkrivanje kako se u identitet, preko intimnih veza privatnog života, integrišu vrednosne strukture i obrasci ponašanja francuske kulture i društva.

Ključne reči: emigrantsko iskustvo, autobiografija, istočno-evropski kulturni identitet, istorijska trauma, asimilacija

A kézirat leadásának ideje: 2017. szept. 1.

Közlésre elfogadva: 2017. nov. 1.